Bándi András

Egy Szebenben őrzött, 1579-es kiadású Eber-kalendárium feljegyzései

Eber-féle történeti naptárakkal szinte minden 16. századi protestáns könyvgyűjteményben találkozhatunk. Paul Eber[1] wittenbergi professzor és szuperintendens nevéhez fűződik ennek a speciális nyomtatványtípusnak a megalkotása. A kalendáriumban Eber az év minden egyes napjánál felsorolta az adott naphoz kapcsolódó bibliai, világ- és egyháztörténeti eseményeket, valamint uralkodók, reformátorok és humanisták születési és elhalálozási dátumait közölte, mindig elegendő helyet hagyva (olykor teljesen üres oldalakat is beillesztve) a tulajdonos majdani bejegyzései számára. A kézírásos jegyzetek ilyen módon az Eber-féle üdvtörténet kis léptékű folytatásaivá váltak.[2] Első kiadására 1550-ben került sor, nagy sikernek örvendett és 1579-ben már a kilencedik kiadásnál tartott. Eber fiai 1582-ben németre fordították és átdolgozva adták ki. Egy utolsó latin kiadásra 1605-ben került sor.[3] Eber kalendáriumát a történelmi események, illetve a bibliai üdvtörténet elsajátítására szánta. A Nagyszebenben őrzött Eber-kalendáriumokat 1848-ban ismertette, sőt bejegyzéseikből is közölt Johann Karl Schuller.[4] Viszont van egy olyan 1579-ben megjelent kalendárium, amelyről Schuller nem tudott, és amelyet manapság a Romániai Evangélikus Egyház nagyszebeni gyűjtőlevéltárának (Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien) könyvtárában őriznek. Mikor és kinek a révén került ez a kalendárium az egyházkerület tulajdonába, sajnos nem sikerült kiderítenem, viszont az első táblájának belsején található Johann Michael Ackner[5] (1782–1862) szebeni segédlelkész ex librise, tehát lehetséges, hogy hagyatékából jutott adományként az egyházkerülethez. A kötet possessor- és egyéb bejegyzéseit egy 19. századi kéz a lapok alján ceruzával részben átírta, ami arra utal, hogy valaki már megpróbálkozott a kiadásával.

---

[1] Paul Eber (1511–1569) Nürnbergben járt gimnáziumba (1526), majd 1532-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, ahol Luther és Melanchthon tanítványa volt. 1536-ban magiszteri címet szerez, illetve 1541-ben professzori kinevezést. Eber latint, illetve fizikát tanított, 1557-től újszövetségi professzor. Johannes Bugenhagen halálát követően, 1558-ban a város vezető lelkészévé, illetve szuperintendenssé választották. 1559-ben teológiai doktori címet szerzett. Kawerau, 1898, 118–121.

[2] Uo. 289–294.

[3] Hasse, 2014, 288.

[4] Schuller két 1579-es kalendáriumot ismertet. Az egyik Mathias Schiffbaumer († 1611) szuperintendensé, a másik Georg Clockner (1566–1641) szebeni vezető lelkészé volt. Schuller, 1848, 352, 354; Wagner, 1998, 97–98, 222.

[5] Johann Michael Ackner (1782–1862) a segesvári, illetve szebeni gimnázium diákja, majd Wittenbergben és Göttingenben egyetemi hallgató. Hazatérte után a szebeni gimnázium tanára, 1821-től a város első prédikátora (archidiaconus). Régészeti és ásványtani leletek, fosszíliák, régi pénzérmék stb. gyűjtője. Több ásványtani és régészeti értekezés szerzője. Trausch, 1868, 1–8.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 277 2022. 01. 27. 13:14:31

A kötet legkorábbi possessora Daniel Ehrmann volt, aki 1579-ben Nagyszebenben prédikátorként, majd, és ezt az adatot csupán kalendáriumunk tartalmazza, 1585-től haláláig (1600. április 19.) az Újegyház széki Holcmányon lelkipásztorként működött. Ő azonos nevű fiának születéséről, egy földrengésről, valamint lelkészválasztásáról számol be három bejegyzésében.

Az összesen 53 bejegyzésből kilencet egy számomra ismeretlen személy készített, aki 1599. október 28. és 1603. július 27. között történt, többnyire országos és szebeni vonatkozású eseményeket jegyzett be. Ezek közül a város ostroma és a pestis a kiemelendőek. Mivelhogy a szebeni gimnázium áldozatairól számol be, nem kizárt, hogy a bejegyzések szerzője diák vagy éppenséggel tanár volt.

Daniel Ehrmann elhalálozásának dátumával kezdődően (1600. április 19.) egyik gyereke is folytatta a bejegyzéseket, éspedig kifejezetten családi eseményekről. Ezekből négyet sikerült azonosítanom. Két bejegyzés Georg Ehrmanntól származik, aki szintén a holcmányi lelkipásztor rokona, esetleg fia lehetett.

1603 augusztusában Andreas Werner jelentkezik, akiről csupán annyit tudunk meg, hogy berethalomi születésű, tőle három bejegyzés származik. Ő kimondottan személyes eseményekről számol be, és előszeretettel, de hibásan használ egy görög kifejezést.

1604. január 19. és május 21. között egy második, ismeretlen kéz jegyez be kilenc oldalra „Nota hunc diem" kezdetű benyomásokat, valamint a pestis és éhínség jelenlétét a szebeni diákság körében.

Hasonló kezdetű bejegyzéseket Georg Molnar/Melner berethalomi harangozó is készített, éspedig négyet. Ezekben iskolai, illetve egyházi események dominálnak.

Hasonló jellegű eseményekről, valamint egy besztercei esküvőről számol be négy bejegyzésben egy harmadik, ismeretlen kéz.

Egy ismeretlen nevű berethalomi kántor szintén egyházi és iskolai eseményekről készített három bejegyzést 1616-ban. Megemlíti, hogy Paul Choresius ezen év június végén a mezőváros iskolamestere volt, ami értékes adat és egyben megmagyarázhatja, hogyan került a kalendárium Berethalomba. Choresius kitörli Andreas Werner possessor-bejegyzését és megemlíti, hogy társtulajdonosa a kötetnek. Ezzel magyarázható, hogy miért jegyeztek bele egyidejűleg többen.

A naptár id. Daniel Ehrmann halála után egyelőre azonosítatlan rokonához, Georg Ehrmannhoz, illetve ismeretlen keresztnevű fiához került, 1604-ig. Utána ismét Andreas Werner jegyzett bele. Tőle Paul Choresius szebeni származású, berethalomi iskolamester, illetve prédikátor tulajdonába került. Kettejük egyike Berethalomba vitte a naptárt, majd onnan feltehetően az ismeretlen nevű berethalomi kántor révén Besztercére került. Innen viszont véglegesen Szebenben kötött ki.

Kötetünk további hét olyan, a 17. század első feléből származó bejegyzést tartalmaz, amelyek készítőit főleg a gyakori áthúzások miatt nem sikerült azonosítanom.

A bejegyzések egy részét kikaparták, áthúzták, illetve törölték. Ezek Georg Ehrmann possessori időszaka után részben a szebeni kollégiumban, részben a berethalomi iskolában estek az eltávolítás áldozatául. A kiolvasható részek alapján a cenzúrázás oka szexuális és gúnyos tartalmuk lehetett.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 278 2022. 01. 27. 13:14:31

A kalendárium utolsó, országos jelentőségű eseményt említő bejegyzése 1661. szeptember 9-én készült és I. Apafi Mihály fejedelemmé választásának körülményeivel foglalkozik. Hogy ezt Agnetha Armbruster, az egyetlen, névvel ismert, a 17. század második feléből származó possessor jegyezte volna-e be, nem merem állítani.

Három 1752-es bejegyzés a számomra ismeretlen, szebeni születésű Daniel Setz alkotása. Figyelmét a hétéves háborúnak, valamint egy zsoltárnak szentelte.

Kötetünk bejegyzéseinek értéke egyrészt a lelkészi család, valamint az egyházi alkalmazottak adatainak kiegészítésében, illetve a 15 éves háború eseményeinek szűkszavú, de közvetlen és élethű feljegyzésében rejlik. Viszont jelentős az a tény, hogy Paul Eber üdvtörténeti célkitűzéseit mellőzve, diákok és egyházi alkalmazottak szubjektív módon használták a naptárt – későbbi tulajdonosai azonban visszatértek a szerző szándékaihoz.

A bejegyzések közreadása humanista írásmódban következik. Az átírásnál a legnagyobb kihívást az áthúzott, kitörölt, de akár elfolyt helyek kibetűzése jelentette. Ahol a kiolvasás nem járt sikerrel, a hiányzó szót (...) jelzi. A bizonytalan feloldásokat szögletes zárójelek közé tettem, a bizonytalan olvasatú szavakat viszont [?] jelöli. A [...] olyan helyekre utal, amelyeket kitörlések vagy áthúzások miatt nem voltam képes kiolvasni. A [!] arra utal, hogy az eltérő írásmód a bejegyzés szerzőjétől származik. A német és magyar szövegrészek ritkák és tömörek, emiatt változatlan átírásban közlöm. A bejegyzések átírása végén, kötőjellel (–) elválasztva az oldalszámot tüntettem fel.

A bejegyzések

ZAEKR. Cal.

1. Possessorbejegyzések

Es ist ein arum [!] wnd eleind Man,
Der do nicht lesen oder schreiben kann.
Wiltu nue lernen schreiben, Knecht,
So mustu fir das Scholer recht.
Dy Schuler musten vil lewden,
Bis sie leren schreiben. – (Andreas Werner bejegyzése a borító első táblájának belsején)

Omnibus in rebus gravis est inceptio prima.[6]
Duo milia inane
Duo milia lex
Duo milia dies Messiae.[7]

[6] Latin közmondás. Seybold, 1677, 414.

[7] Az ún. traditio domus Eliae, egy talmudi dictum a világtörténelem beosztásáról, amelyet Philipp Melanchthon Illés prófétának tulajdonított és gyakran idézett mind nyomtatványaiban, mind az album amicorumokba tett bejegyzéseiben is. Ben-Tov, 2009, 43.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 279 2022. 01. 27. 13:14:31

Sunt nova Testa.
Quaerite primum regnum Dei et cetera adiicientur vobis.[8]
Omnibus in rebus gravissimum est inceptio prima. – (17. századi bölcs mondások az előzéklap rectóján, Andreas Werner bejegyzései)

Christe puer casta de virgine nate Maria,
Adsis ad inceptum, Christe benigne meum. – (17. századi versidézet az előzéklap versóján, Andreas Werner bejegyzései)

Studia abeunt in mores,
Et mors [!] est altera natura. – (17. századi idézet az előzéklap versóján, Andreas Werner bejegyzései)

Gott verleÿ mir gedultt! – (17. századi bejegyzés a 112. oldalon)

Agnetha Armbrusterin[9] – (A borító első táblájának belseje)
Sum ex libris Georgii Ehrmanni[10] 1603 – (Az elülső előzéklap rectóján)
Georgius Lehrmann[11] [...] H[...]ger [...sch...] E[...]er Ku[pfer][...]
Sum ex libris Andreae Werneri anno Millesimo Sexcentesimo Quarto.
Pauli Charesii[12] Cibiniensis[13] et amicorum – (Az elülső előzéklap rectója)

[...] sic it[ur] ad astra.
Sed et parato corde – (17. századi bejegyzések az egyik számozatlan index oldalon)

---

[8] Bibliai idézet: „Ti keressétek először az Isten országát és annak igazságát, és mindezt megkapjátok hozzá." Máté 6,33. Káldi, 2013.

[9] Agnetha Armbruster egy a 16. században már jelentős szebeni család tagja volt, valamint Georg von Clockner († 1693) tanácsos neje. Utóbbi halála után Friedrich Kirchmeiren von Altkirchenhez, a város fegyverházának parancsnokához ment férjhez. Seivert, 1792, 153.

[10] Ernst Wagner lelkészi adattára három Georg Ehrmann nevű lelkipásztorról tud. Az első a szászpéterfalvi, aki 1640-ben hunyt el. Nem tudjuk, hol szolgált előtte, és azt sem, hogy mikor és hol szentelték prédikátorrá. Mivelhogy elődje 1605-ben halt meg, Wagner feltételezi, hogy Ehrmann ebben az évben került ide lelkésznek. A második Georgius Ehrmann Lessesen született és 1625-ben Nagydisznódon lett prédikátor, 1632-ben pedig Dolmányon lelkipásztor. Itt hunyt el 1654-ben. Wagner feljegyzi, hogy 1609-ben a szebeni gimnázium diákja volt. Az anyakönyv szerint viszont egy hasonló nevű diák 1617-ben is tanult itt. Lehet, hogy két külön személlyel állunk szemben. Az utolsó, Wagner által ismert Georg Ehrmann Szebenben született, 1657-ben a helybeli gimnázium diákja, majd 1662-ben valamelyik magyar tannyelvű gimnáziumba távozott. 1663-ban Jénában diák, 1670-ben Szebenben gimnáziumi tanár, 1672-ben ugyanitt prédikátor, majd Hermányban, illetve Vurpodon lelkipásztor. Meghalt 1678. április 30-án. Briebrecher, 1910, 2, 4; Briebrecher, 1911, 29, 33; Wagner, 1998, 163.

[11] Georg Lehrmann nem szerepel a szász lelkipásztorok, prédikátorok, iskolamesterek és diákok jegyzékében. Itt egy szójátékról lehet szó, és valójában Georg Ehrmann a bejegyző neve.

[12] Paul Choresius Szebenben született, 1616. december 12-én szentelték Berethalomban prédikátorrá. Wagner, 1998, 153.

[13] Nagyszeben (németül: Hermannstadt, ma: Sibiu, RO).

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 280 2022. 01. 27. 13:14:31

Canticum Mariae
hic et ubique canant [...] per [...]liones finiunt.
Splendor paternae gloriae
De luce lucem proferens
Lux lucis et fons luminis
Dies diem illuminans.[14]
Was mein Gott will gesche all Ziytt Anno.
Was mein gott will daß geschege
allezeit sein will der ist der
beste, zu helffen denn er ist bereit
die an ihn glauben feste
Christe puer casta de virgine nata Maria.
Adsis incepto Christe benigne meo. – (17. századi zsoltárok a hátsó előzéklap versején, Andreas Werner bejegyzései)

Anno 1603 pestis per totam Transylvaniam grassatur – (Daniel Ehrmann ismeretlen keresztnevű gyermekének bejegyzése a hátsó előzéklap versején)
[...] iste libellus – (Bemázolt 17. századi bejegyzés vége a hátsó előzéklap versején)
Sum ex libris Andreae Werneri anno Domini 1604 denarii. 20. – (A hátsó előzéklap versója)
Anno mundi 1606 Melner – (A hátsó borítótábla belseje)
Andreas Wernerus Birthalbensis[15] – (A hátsó borítótábla belseje)
Feidelem szamara Fogaras[16] Schgsbpgp Dzineres Mihaly Kosmas Lukadz [...]
Quandoquidem qui c[...]ciscit satis si[?] caetera serenissimus princip[...] scit – (A hátsó borítótábla belseje)

Ita est orandum quemadmodum Christus iuberet. Sed in oratione dominica tantum patris fit mentio. Ergo nulla fit mentio et filii spiritus sancti. Et per consequens non sint adorandi.[17]

Respondeo ad minorem, quia nomen patris in exordio orationis Dominicae, pertinet ad descriptiones essentiae complectentis tres personas divinitatis.[18] – (A hátsó borítótábla belseje, Andreas Werner bejegyzései)

---

[14] Milánói Ambrusnak tulajdonított egyházi ének. Dreves, 1893, 30.
[15] Berethalom (németül: Birthälm, ma: Biertan, RO).
[16] Fogaras (németül: Fogarasch, ma: Făgăraş, RO).
[17] A következő idézet részletezése: „Optima forma precandi tradita est in oratione dominica. In oratione autem dominica tantum fit mentio patris. Ergo non opus est fieri mentionem aliarum personarum in vocatione." Melanchthon, 1589, 401.
[18] Szinte szó szerint innen: Melanchthon, 1589, 401.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 281 2022. 01. 27. 13:14:31

Intercedit pro me in itinere.
Aurora vespertina denotat tempus serenitatis sequentis diei.
Non auferetur sceptum.

Da puer plectum.
Freundtlicher gruß benebenst Wunschung alles gluck seligen bevorder[ung]. – (Fohászok, zsoltárok kezdőverse és kívánság a hátsó borítótábla belsején, Andreas Werner bejegyzései)

2. Naplóbejegyzések

/1583. július 14./ Nascitur mihi filius meus Daniel Eermannus,[19] anno Christi 1583.[20] (Id. Daniel Ehrmann bejegyzése)
Degener iste filius post aliquot annos suspenditur Megieschini[21] etc. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 236.
/1583. augusztus 8./ Fuit terramotus[22] in Transylvaniae metropoli Cibinio, paulo post horam 8. matutinam, dum in templo sacrum perageretur officium, quod summum vocant.[23] Anno 1583. (Id. Daniel Ehrmann bejegyzése) – 262.
/1585. február 22./ Vocatus sum in pastorem Ecclesiae Holtzmengensis[24] anno 1585. (Id. Daniel Ehrmann bejegyzése) – 85.
/1599. október 28./ Anno 1599. Michael Waivoda[25] instructissimo quodam exercitu irrupit per alpes in Transylvaniam, et penes Cibinium fundit Andream

[19] Daniel Ehrmann azonos nevű fia.
[20] A mondat teljes egészében áthúzva.
[21] Medgyes (németül: Mediasch, ma: Mediaş, RO).
[22] A földrengés a korabeli feljegyzések alapján 1579. augusztus 8-án, reggel 8 és 9 óra között következett be. Bielz, 1862, 20.
[23] *Summum officium*, a német *Hochamt* megfelelője. A vasár- és ünnepnap központi istentisztelete, úrvacsorával. A Hochamt a középkori mise, amelyet a szászok enyhén módosítva a reformáció után is latinul gyakoroltak. Roth, 1954, 94–97.
[24] Holcmány (németül: Holzmengen, ma: Hosman, RO).
[25] Mihály vajda (románul Mihai Viteazu, 1557/1558–1601) havasalföldi boják, 1586-ban Craiova bánja, a vajda udvarában több hivatalt töltött be: titkár, asztalnok, aga. 1593-ban a porta a vajdai trónra helyezte, de 1594. november 13-án felkeléssel jelezte, hogy szakít a törökbarát politikával. 1595. május 20-án Báthory Zsigmond vazallusává vált, akitől a török elleni harchoz igényelt támaszt. Együttesen sikerült 1595 nyarán és őszén a török hadakat Havasalföldről kiszorítaniuk. Viszont a következő évben a törökellenes harc lendületéből vesztett, és 1597 elején Mihály kiegyezett a portával. Ezen év folyamán egyre inkább a Lengyel Királyság befolyásától tartott, és Báthoryval, Moszkvával, illetve a kozákokkal tárgyalt, majd Moldva ellen indult, de nem sikerült Ieremia Movilă vajdát kimozdítania székéből. 1598 nyarán Mihály a Habsburg Birodalom szövetségét kereste, május 30-án behódolt a német-római császárnak és felkészült egy újabb török büntető hadjárat visszaverésére, ami ugyanezen év nyarán és őszén sikerült, sőt a Dunától délre fekvő török erődítményeket is részben megtámadta. Báthory Zsigmond lemondása és András bíboros trónra kerülése újból felkeltette Mihályban a lengyel beavatkozás gyanúját. Ennek ellenére 1599. június 26-án elismerte András fennhatóságát, felújítva ezáltal a Zsigmonddal kötött szövetséget. 1599 októberében behatolt Erdélybe, amelyet a miriszlói csatáig (1600. szeptember 18.) bírt. 1600 nyarán Moldva ellen fordult. Miután kiszorult Erdélyből és Havasalföldön a lengyel párt került túlsúlyba,

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 282 2022. 01. 27. 13:14:31

Bathoreum[26] *cum suis copiis Hungaros,*[27] sibique subigit Transylvaniam. Andreas Bathoreus in fugam[28] pulsus, a Siculis in alpibus capitur et capite plectitur. Post cadaver Andreae Bathorei Albam Iuliam[29] allatum a Michaele Vaivoda solenniter tumulatur.[30] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 346.
/1600. április 19./ Anno 1600 obiit in domino pater meus Clarissimus Dominus Daniel Ehrmannus[31] pastor Ecclesiae Holtzmengensium, inter horam 3. et. 4. vespertinam. (Id. Daniel Ehrmann ismeretlen keresztnevű gyermekének bejegyzése a 17. század elejéről) – 147.
/1601. február 2./ Hac die moritur in Domino soror mea charissima Anna, coniunx domini Petri Molitoris[32] Bogeschdorfensis,[33] pastoris ecclesiae Schelembergensis.[34] Anno 1601. Circiter horam 10 diei. (Georg Ehrmann bejegyzése) – 67.
/1602. január 1./ Anno 1602. Hungari Cibiniensium villas incendunt, quod fidem Germano datam violare nollent, totoque hieme civitatem saevissime infestant, sed irrito conatu omnia fecerunt.[35] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 33.

Prágába távozott. Giorgio Basta zsoldoscsapataival tért vissza és 1601. augusztus 3-án Goroszlónál csatát nyertek. Ezt követően Basta megölette Mihály vajdát. Ştefănescu, 2001, 193–648.

[26] Somlyói Báthory András (1563–1599) bíboros, 1599. március 29. és október 31. között Erdély fejedelme. 1578-ban került bátyjával, Báthory Istvánnal Lengyelországba. 1582-ig a pultuski jezsuita kollégium diákja volt. 1583-ban egyházi pályára lépett és Rómába utazott. 1584-ben elnyerte a bíborosi kalpagot, valamint Lengyelországban a Warmia püspöke címet. Zsigmond unokatestvére 1599 januárjában András javára lemond erdélyi fejedelemségéről, aki átengedi az előbbinek lengyelországi birtokait és egyházi címeit. Horn, 2008, 37–38, 46.

[27] Felülírva. Alatta áthúzva: *cum suis copiis.*

[28] Alatta áthúzva: *vers[us].*

[29] Gyulafehérvár (németül: Weissenburg, ma: Alba Iulia, RO).

[30] Kihasználva II. Rudolf császár Erdély elfoglalására kezdeményezett tervét, Mihály vajda behatolt 1599 októberében Erdélybe. Annak ellenére, hogy értesítették a vajda szerződésszegési szándékáról, Báthory András nem reagált azonnal a hírre. Pontos számok nem állnak rendelkezésünkre, de annyi bizonyos, hogy a Báthory által toborzott csapatok a vajda által vezényelt csapatokkal szemben érezhető, ha nem éppen jelentős hátrányban voltak. A Sellenberk és Nagyszeben közötti síkságon lezajlott csata kimenetele még eldöntetlen volt, amikor Báthory kíséretével elhagyta a harcteret, majd estére csapatai feladták a harcot és teljes felszerelésüket hátrahagyva szétszéledtek. Másnap Mihály vajda magáénak tudhatta a győzelmet. Báthory kíséretével Székelyudvarhely várába menekült, ahonnan Moldván keresztül Lengyelországba igyekezett. Közben Mihály vajda elrendelte Báthory fejedelem elfogatását, amiért jutalmat is ígért. Még mielőtt sikerült volna Báthorynak és kísérőinek megszökniük Moldvába, Csíkszentdomokos nevezetű falu közelében székely üldözőik utolérték és levágták a fejedelmet. Fejét 1599. november 10-én Gyulafehérvárra küldték Mihálynak. Miután egy festővel azt lerajzoltatta és az eredményt elküdték a pápának, Mihály elhozatta a megcsonkított testet és hozzávarratta a fejet, majd november 24-én ünnepélyesen eltemettette. Horn, 2002, 228–236.

[31] Daniel Ehrmann Nagysinken született, 1579. március 13-án szentelték Szebenben prédikátorrá. Wagner, 1998, 61.

[32] Peter Molnár († 1608) 1600-ban kerül Sellenberkre lelkipásztornak, majd 1603-ban Nagydisznódra. Uo., 86.

[33] Szászbogács (németül: Bogeschdorf, ma: Băgaciu, RO).

[34] Sellenberk (németül: Schellenberg, ma: Selimbăr, RO).

[35] A blokádra 1601. november 30-a után kerülhetett sor, és valamikor 1602 júliusában adták fel. Csáky István főgenerális terve a város Báthory Zsigmondnak való behódoltatása volt, valamint csapatainak téli ellátása. Mivel a város erős falait nem volt képes bevenni, a környező falvakat dúlta fel csapataival. 1602.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 283 2022. 01. 27. 13:14:31

/1602. április 15./ Hac die obiit in Domino mater nostra dilecta Anna anno Christi 1602 statim post sonitum horae undecimae. (Id. Daniel Ehrmann ismeretlen keresztnevű gyermekének bejegyzése a 17. század elejéről) – 143.
/1602. július 2./ Anno 1602. Basta Georgius[36] cum suo exercitu fundit Hungaros ad Marosium fluvium[37] penes Albam[38] vespere 5. et 6.[39] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 224.
/1603. február 9./ Anno 1603 ingens oritur ardor Cibinii, aedes abiere tres in favillas. Vesperi circiter horam 8.[40] (Id. Daniel Ehrmann ismeretlen keresztnevű gyermekének bejegyzése a 17. század elejéről) – 74.
/1603. április 22./ Fames melitoca[41] saevissime grassatur toto anno 1603. Hocque die quaedem Valachica in 4 partes secatur Cibinii, quae ingenti fame pressa, quatuor depasta est filios pueros.[42] Cubulus tritici fl. 12./ 13./ 14./. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 150.

---

január elején a város vezetőségével tárgyalásokat folytatott, amelyek viszont nem vezettek semmilyen eredményhez. A városatyák kitartottak Basta mellett, akivel folyamatosan leveleztek. Csákyt a császáriak közeledése 1602 nyarán a blokád feladására késztette. Kemény, 1839, 225–229; Teutsch, 1925, 340–357; Constantinescu, 1981, 277–289, 322–332.

36 Giorgio Basta (1544–1607) albán származású császári hadvezér. Németalföldön és Franciországban harcolt a Habsburg-ház szolgálatában. 1597-ben Magyarországon harcolt a török ellen. Zsoldosaival elfoglalta Pápát, majd Vácnál, 1598-ban és 1599-ben a Kassa és Várad közötti vidéken harcolt. Kassán helyettes kapitányként szolgált. Ekkor a császártól már tüzérségi generális kinevezéssel bírt. A sellenberki csata után indult Erdélybe, ahol Mihály vajda tevékenységét ellenőrizte és a Habsburg-uralom erdélyi megvalósítására híveket toborzott, de már előtte kinevezték Felső-Magyarország kapitányává. Megbetegedett és visszatért Kassára, majd Erdélybe ment, és 1600. szeptember 18-án Miriszlónál szétverte a nemesi haddal együtt Mihály seregét. Báthory Zsigmond visszatérését követően kiszorult az országból. Kassára visszavonult, és Mihállyal megegyeztek, hogy együtt Zsigmondtól megvonják a hatalmat. 1601. augusztus 3-án Goroszlónál csatát nyertek. Ugyanezen év augusztus 19-én megölette Mihály vajdát. Közben újból bejött Erdélybe Báthory Zsigmond, aki ellene kezdte toborozni híveit. Basta és Báthory csapatai többször is megütköztek egymással, de egyidejűleg Rudolf császár nevében Báthoryval annak újabb lemondásáról tárgyaltak. Basta megnyerte a császári ügynek Radu havasalföldi vajdát. Az erdélyiek közben, miután Báthory Zsigmond véglegesen elhagyta az országot, Székely Mózest választották fejedelemnek. Seregét viszont Radu betörő csapatai Brassó mellett 1603. július 17-én szétverték, maga a fejedelem is elesett. Basta vetélytárs nélkül maradt Erdélyben. Miután zsoldoscsapatai 1604-ben kifosztották az országot, Magyarországra vonult vissza, majd 1606-ban a magánéletbe. Élete végéig harctani értekezéseket írt. Veress, 1909, XXVII–XLIV; Veress, 1913, XV–XXXII.

37 Maros folyó (németül: der Mieresch, románul: râul Mureş).

38 Gyulafehérvár (ma: Alba Iulia, RO).

39 Más nevén: a tövisi csata.

40 Kis terjedelmű tűz. Egy másik forrás szerint ólak pusztultak el. Trausch, 1847, 213.

41 Fölötte: *meliaea*.

42 Az éhínség által ezen szörnyű tettre vetemedett asszony elítéléséről és kivégzéséről sokkal részletesebben Szamosközy számol be. Ő nemcsak hogy több áldozatról tud, hanem arról is, hogy emberhússal kereskedtek, valamint hogy más Szeben környéki helységekben is előfordultak hasonló esetek. Ami a datálást illeti, Szamosközy május végére helyezi a kivégzés időpontját. Szilágyi, 1877, 69.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 284 2022. 01. 27. 13:14:31

/1603. május 5./ Hac die Johannes Ehrmann,[43] patris frater, secunda vice celebravit nuptias cum uxore Agatha anno 1603. Cibinii. (Id. Daniel Ehrmann ismeretlen keresztnevű gyermekének bejegyzése a 17. század elejéről) – 163.
/1603. május 8./ Anno 1603. Tartari penes Cibinium vespere 6. 7. satis magnum gregem pecudum abigunt.[44] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 166.
/1603. május 17./ Hac die anno Domini 1603 natus est Georgius LEhrmannus ex cane et lupa factus unde lycisca nominatus, oculus habet non secus ut catuli, manus ut ursi, dentes ut leones, denique faciem leporis, et habet affectus eius maledictus, ad omnia vitia propensos ex his etenim compositus esse videtur.[45] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 175.
/1603. május 22./ Anno 1603. Postquam nullis non poenis quasi pleno quod aiunt plaustro vexati essemus, pestis contagium sensim vicissim grassari incipit[46] in schola Cibiniensi, hocque die Thomas Almianus,[47] Andreas Dunasersis[48] obierunt, uterque peste sublatus. Usque quo Domine irasceris? (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 180.
/1603. május 23./ Anno 1603. Hoc die moritur Martinus Sivarinus[49] Stoltzvariensis[50] epidemia lue extinctus. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 181.
/1603. június 18./ Anno 1603. Pecora Cibiniensium tertia vice a Tartaris abiguntur. Cibinienses hanc iniuriam illatam ulcisci volentes, egrediuntur, tandem ab Hunnis, Turcis et Tartaris fraude circumventi, pulsantur in fugam, et funduntur numero 12, nonnullos denique captivos abduxerunt.[51] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 209.
/1603. július 27./ Anno 1603. Postquam nullis non poenis quasi quod aiunt plaustro vexati essemus, pestis vicissim grassari incipit in schola Cibiniensi, hocque die ego quoque lue illa gravissime inficiebar. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 248.
/1603. augusztus 19./ Hac die obi[it mi]hi pater meus charissimus anno Domini Millesimo Sexcentesimo Tertio circiter hora octava ante meridiem. In Do[mino]

---

[43] Wagner szerint Johann Ehrmann Holcmányban született és ugyanott szentelték fel prédikátorrá 1605. május 12-én. 1637-ben a község lelkipásztorává választották. Az egyházközségi jegyzőkönyv szerint, amely egy 20. századi másolatban maradt fenn, Ehrmannt 1615. február 15-én szentelték prédikátorrá, 1637-ben választották lelkésszé és 1644-ben hunyt el. Wagner, 1998, 163; ZAEKR. GA-Holzm. KB. 1675–1829 [számozatlan].
[44] Ugyanez május 10-én megismétlődött. Trausch, 1847, 213.
[45] A teljes bejegyzés áthúzva.
[46] A pestis ebben az évben sok áldozatot követelt Erdélyben. A korabeli források szerint Szeben kb. 3000 lakost veszített el. Sokan viszont az éhínség következtében is elpusztultak. A pestis által legerőteljesebben sújtott vidék Beszterce környéke volt. Teutsch, 1925, 356–357; Trausch, 1847, 207.
[47] Thomas Almianus, diáknév. Almianus a szülőhelyre utal: Szászalmád (németül: Almen, ma: Alma Vii, RO).
[48] Andreas Dunasersis, diáknév. Dunasersis a szülőhelyre utal: Dános (németül: Dunesdorf, ma: Daneş, RO).
[49] Diáknév: Martin Seiwert latinizált változata.
[50] Szelindek (németül: Stolzenburg, ma: Slimnic, RO).
[51] Oltard szerint 45-en estek el a szebeniek soraiból. Bethlen Farkas viszont szintén 12 szebeni fogolyról tud, valamint az eseményeket részletezi. Trausch, 1847, 213; Bethlen, 1789, 324.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 285 2022. 01. 27. 13:14:31

obi[it] mihi pater meus charissimus hac d[ie] anno Domini 1603. Hac die obiit in Domino pater meus dilectus statim post sonitum horae decimae Franciscus Werner Anno Christi 1603.[52] Obiit in Domino pater meus charissimus Franciscus Wernerus[53] statim post sonitum horae decimae anno incarnationis της λωγυ[54] 1603. (Andreas Werner bejegyzései) – 273.
/**1603. december 26.**/ Nota hunc diem bene, hoc enim die insigni fraude captus sum a quodam homine maligno, anno 1603, sed posthac accepto damno discam sapere. O progenies viperarum![55] (Georg Ehrmann bejegyzése) – 408.
/**1604. január 19.**/ Nota bene. Nota hunc diem bene et quam diligenter propter rationes gravissimas 1604. Qui in credendo est facilis in decipiendo iisdem. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 51.
/[**1604.**] **február 3.**/ Hac die iter susceptum[56] Schgesbpurgp [?][57] regressum magno cum merore contuli. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 68.
/[**1604.**] **február 8.**/ Nota Bene. Hac die celebravit nuptias Simon Denndorfius [?] cum Barbara amica Scharel (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 74.
/[**1604.**] **február 16.**/ Nota Bene. Hac enim die fraude petulanter captus suum [!] ab homine quoddam [!] maligno. *Thu nichts ahn rath. So gerajt dich nicht nach der thatt.*[58] Experientia docet. (Andreas Werner bejegyzése) – 79.
/[**1604.**] **március 17.**/ *Audi, vide, tace si vivere vis in pace.*[59] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 111.
/[**1604.**] **március 31.**/ Nota hunc diem diligentissime propter rationes gravissimas nec non admiratione dignas. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 125.
/[**1604.**] **április 13.**/ Nota hunc diem diligenter atque diligentissime propter causas necessarias, nam sumus vexati maxime nos adolescentes fere omnes excepto uno a quodam homine cui com[...] Aufageck [?] nec autem ipsa in se est, ut nos non [...] cogat cum ipsa habere comercium, atamen [!] ex nostris unus. Sed ut cogitaret atque sciret regulam Phelipi.[60] *Metiri se quemque suo pede ac modulo verum.*[61] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 141.
/[**1604.**] **április 26.**/ Nota hunc diem diligenter et quam diligentissime. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 153.
/[**1604.**] **május 1.**/ Nota hunc diem diligenter atque diligentissime propter causas necessarias, nam hoc die [...] [...] [...] [duravit] ipsum lusum quem inter nos habuimus.

---

[52] Ez a három bejegyzés részben ki van törölve, részben be van satírozva.
[53] Franz Werner nem szerepel a szász lelkipásztorok, prédikátorok, iskolamesterek és diákok jegyzékében.
[54] τοῦ λόγου.
[55] A lapszélen: *Nota Bene*.
[56] Áthúzva: *Sgb*.
[57] Schegesburgum, Segesvár (németül: Schäßburg, ma: Sighişoara, RO).
[58] Bibliai idézet: „Semmit se cselekedj megfontolás nélkül, akkor nem kell a tett után bánkódnod!" Jézus Sirák 32,24. Káldi, 2013.
[59] Latin közmondás. Middlemore, 1889, 149.
[60] A bejegyzés eddig be van satírozva.
[61] „Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est." Orellius, 1852, 466.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 286 2022. 01. 27. 13:14:31

is [!] est quos campanator noster fornaces fere omnes in hac schola ad [...]candum incessit. *Famae vigilare iuvat*.[62] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 159.
/[**1604.**] **május 21.**/ Nota hunc diem bene atque diligenter nam hac die ego et chohabitator meus habuimus co[...] [...]ulam.[63] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 179.
/**1604. június 14.**/ Nota hunc diem bene atque diligentissime, propter causas necessarias, quia audita est vox in silvis Paratiensibus[64] verum quae non est [evi]tanda sed tamen obser[vanda] [...] mihi probe constat nam [...] [...]ullorum temporum utile [ho]minibus. Anno Dominj 1604.[65] (Georg Molnar bejegyzése) – 205.
/**1604. június 17.**/ Nota hunc diem bene atque diligentissime, nam hac die factae[66] sunt vex[antes] in schola Birthalbensium rector videlicet noster, Gaspar [Bo]gner [...] [...] due Clemeentius [!] collaborator Georgius Moll[nar] Campagnator sum.[67] Anno Domini 1604.[68] (Georg Molnar bejegyzése) – 228.
/[**1604.**] **június 25.**/ Nota hunc diem bene et quam diligenter, hac nam die vocatus est ad ministerium. (Georg Molnar bejegyzése) – 216.
/[**1604.**] **június 26.**/ Nota hunc diem bene et quam diligenter, hac enim die vocatus est ad ministerium fauthor [!] meus [Reveren]dus Dominus Casparus Molner[us][69] [B]og[eschdorfensis] Schaesburgum. (Georg Molnar bejegyzése) – 217.
/**1609. november 8.**/ Hac die iter suscepti [!] secunda vice versus Bistricium[70] anno incarnationis τοῦ λωγου 1609. (Andreas Werner bejegyzése) – 359.
/**1613. január 29.**/ Obiit in domino clarissimus necnon doctissimus vir dominus Johannes Budackerus,[71] pastor Ecclesiae Birthalbensis. M. DC. XIII. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 61.

---

[62] Williams, 1884, 46.
[63] A bejegyzés teljes egészében áthúzva, utolsó két szava kikaparva.
[64] Baráthely (németül: Pretai, ma: Brateiu, RO).
[65] A bejegyzés részben kikaparva, áthúzva, besatírozva.
[66] felülírva: *ortae*.
[67] A bejegyzésben szereplő nevek ismeretlenek. A berethalomi iskola munkatársainak nevei a 17. század első feléből hiányosak. Egy bizonyos Albertus 1611-ben az iskola rektora. Ugyanebben az évben Táblásra kerül lelkésznek. A következő ismert rektor 1630-ban jelentkezik. Salzer, 1881, 508–509.
[68] A bejegyzés részben áthúzva, besatírozva.
[69] Kaspar Molendinus († 1617. június 6.) 1608-ban került lelkipásztornak Rádosra. Wagner, 1998, 246.
[70] Beszterce (németül Bistriz, ma Bistriţa, RO).
[71] Johann Budaker († 1613. január 29.) Besztercén született, 1594-ben a brassói gimnázium diákja. 1595–1596-ban több külföldi egyetemen subskribált (Heidelberg, Genf, Altdorf, Strasbourg), 1601-ben szülővárosában tanárkodik, 1602-ben törpényi lelkipásztor, de hamarosan Beszterce vezető lelkészévé választják. 1611-ben Berethalom lelkésze. Ezen lelkészi állás elfoglalása a püspöki tisztség előszobája volt, de a zsinat nem választotta meg Budakert püspökké. Matthias Schiffbaumer halála (1611. augusztus 30.) Báthory Gábor szebeni „uralma" alatt következett be, ez az egyik magyarázata annak, hogy Budakert nem választották szuperintendenssé. A másik viszont az, hogy maga Budaker jó viszonyban volt a fejedelemmel. A szász lelkipásztorok nem kívánták őt megválasztani, de nem is igyekeztek helyébe mást keríteni, tudatában lévén annak, hogy Báthory nem konfirmálta volna meg hivatalában. Ilyen körülmények között a püspök egyházi teendőit egy vicarius superintendentialének kinevezett lelkész látta el, míg Budaker decanus generalisként az egyházat a világiakkal szemben képviselte, illetve gazdasági ügyeit ren-

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 287 2022. 01. 27. 13:14:31

/1614. március 14./ Obiit in Domino humanissimus necnon doctissimus vir Vincentius Rhener[72] Sedis Iudex Nagy Schenkensis[73] et amicus meus intimus. Anno Christi 1614. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 108.
/1615. október 7./ 1615. Dominus Simon Ohrendt[74] Mariaevalensis[75] conubium contraxit cum Elizabetha devenitque rector scholae Bistriciensis. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 325.
/1615. október 8./ 1615. Nota bene. Placabile necnon honorifice exceptus a Barbara Wernerero. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 326.
/1616. január 7./ Reversus sum Bistricio in patriam anno 1616 pro comitativa habui Danielem Maurer,[76] Petrum Emerici[77] amicos meos benevolos ac multis modis probatos. (Ismeretlen nevű berethalomi kántor bejegyzése) – 39.
/1616. június 11./ Hac die publico ordinatus est in ministrum Ecclesiae Coronensis[78] doctus vir Johannes Honterus[79] Coronensis anno 1616 pro concentu musico aureum exhibuit.[80] (Ismeretlen nevű berethalomi kántor bejegyzése) – 202.
/1616. június 28./ Subivi officium cantoratus Birthalbensis Existente Rectore domino Paulo Koresio[81] Cibiniense. Anno Christi 1616. (Ismeretlen nevű berethalomi kántor bejegyzése) – 219.
/1618. december 2./ Versus orientem per integram ferme mensem, visus est cometa[82] anno 1618. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 384.

---

dezte. Budaker legjelentősebb megvalósítása: a fejedelem által 1611-ben visszatartott papi tizedből kifolyó jövedelem 1612-es kiutalása volt. Budakert azzal vádolták lelkésztársai, hogy a kálvinizmussal kacérkodott, ami azzal magyarázható, hogy részben református egyetemeken tanult. Jekeli, 1933, 43–45; Wagner, 1998, 52.

[72] Vincenzius Rheiner 1612–1613-ban volt Sink szék bírája. ANR-SB. Par. Ev. Med. Registru 1654–1764, 8.

[73] Nagysink (németül: Großschenk, ma: Cincu, RO).

[74] Simon Orendi († 1641. július 3.) Morgondán született 1583 körül, 1606-ban Szebenben diák, 1614-ben ugyanott tanár, 1615-ben a besztercei gimnázium rektora. 1619. május 15-én Szebenben prédikátorrá szentelték. 1624-ben Kisselyken, 1633-ban Szelindeken lelkipásztor. Wagner, 1998, 251–252.

[75] Morgonda (németül: Mergeln, ma: Merghindeal, RO).

[76] Daniel Maurer nem szerepel a szász lelkipásztorok, prédikátorok, iskolamesterek és diákok jegyzékében.

[77] Petrus Emerici nem szerepel a szász lelkipásztorok, prédikátorok, iskolamesterek és diákok jegyzékében.

[78] Brassó (németül: Kronstadt, ma: Braşov: RO).

[79] (III.) Johannes Honterus († 1642. január 20.) az azonos nevű brassói reformátor dédunokája. 1614-ben Wittenbergben egyetemi hallgató, 1614-ben Brassóban gimnáziumi tanár. Annak ellenére, hogy prédikátorrá szentelték, nem vállalt lelkipásztori megbízatást, hanem 1627-ben a város szenátorai közé vették fel. Wagner, 1998, 74, 208.

[80] Honterus felszentelésének alkalmából rendelte meg a koncertet. Ismereteim szerint a papi beiktatást szokták rendívüli módon megünnepelni. Megjegyzendő, hogy a 17. században a lutheránus szászok a prédikátorokat szokták felszentelni, külön lelkészi felszentelést nem gyakoroltak. A felszentelések és beiktatások ünnepélyes megüléséről lásd Schuller, 1930, 275–283.

[81] Paul Choresius lásd 12. lj.

[82] A szász források 1618. november 3. – december 5. között többször is észleltek üstököst Szebenben. Bielz, 1862, 39. Ebben az évben három üstökös is feltűnt. Az első augusztusban, a másik kettő novemberben és decemberben volt látható, és természetesen nem csupán Erdélyben, hanem mindenhol. Spanyol, olasz, német és kínai csillagászok feljegyezték keringését. „In the autumn of 1618, the devastating Thirty

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 288 2022. 01. 27. 13:14:32

/1624. július 16./ Anno 1624. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 238.
/[1631.] október 18./ October [16]31. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 336.
/1661. szeptember 9./ Anno 1661 Allipassa[83] ingreditur Transilvaniam cum centenis quinquaginta milibus militum, (profligatque in fugam ipsum Kemeny Janos,[84] qui tanquam vulpes in principatum irrepserat), indicit comitia in Wasarhely,[85] in quae proceres totius istius regni tam ecclesiastici quam politici status sub poena ruinae totius regionis accersit, et[86] in principem eligit Michaelem Apafi.[87] Eodem tempore

Years' War had just begun, when three bright comets appeared on the scene at the same time. The general public saw this as an omen for the coming disaster and numerous broadsheets urged believers to reform and repent. Yet at the same time, astronomers such as Johannes Kepler were able, for the first time, to scrutinize the comet with a telescope, and were about to demolish myths that were hundreds of years old." Stoyan, 2014, 66–68.

[83] Kösze Ali pasa szerdár állítólag albán származású volt. A szerájban nevelkedett és Turhán szultán környezetéhez tartozott. Befolyásának köszönhetően hatalomba segítette Köprülü Mehmedet, akit 1658-ban helyettesévé neveztek ki és egyúttal vezíri címet is kapott. Ugyanebben, valamint a következő évben Köprülü Mehmed hatalmának megszilárdításán fáradozott a birodalom több tartományában is kitört felkelések leverésével. 1660 elején megbízták II. Rákóczi György ellenállásának megtörésével, de mire elérte volna az erdélyi harcszíntért, Szejdi Ahmed budai pasa Szászfenesnél legyőzte Rákóczit. Ekkor Kösze Ali Várad ellen fordult. Kinevezték boszniai pasának. 1661-ben újból erdélyi ügyekkel volt elfoglalva: a forrásunk által is említett Kemény János elleni hadjárattal, illetve I. Apafi Mihály trónra ültetésével. 1662-ben a váradi vilajet felállításán fáradozott, majd a következő két évben Magyarországon harcolt. Sudár, 2011, 899–901.

[84] Kemény János (1607–1662) erdélyi főnemes, a gyulafehérvári kollégium diákja, 1623-ban Bethlen Gábor fejedelem udvarába került, ahol katonáskodott, de küldöttként is működött. Részt vett a fejedelem hadjáratain. I. Rákóczi György udvarában főkomornyikként szolgált, majd 1637-ben az erdélyi hadak generálisává nevezték ki. II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratán is részt vett, ahol tatár fogságba került. Kiváltását követően magyarországi jószágaira vonult vissza. 1660 november végén a Rákóczi-had maradványainak segítségével harcot indított Erdély trónjának megszerzéséért. Csatát nyert Barcsai Gáspár ellen Marosörményesnél, Barcsai Ákos lemondott a trónról. Keményt 1661 január 1-jén választották meg fejedelemnek. Bécs pártfogásával kívánta volna megtartani hatalmát, de a császár titokban kiegyezett a portával, így a várt segítség elmaradt. Kösze Ali szerdár Apafi Mihályt választotta meg fejedelemnek. Kemény, amint megtudta, hogy Apafi Segesvárt tartózkodik, Fehéregyházára érkezett és a város körüli falvakban táborozott, azon töprengve, hogyan tudná Apafival felvenni a harcot. Míg Kemény János tisztjeivel tanácskozott, Kücsük pasa segédcsapatokkal érkezett meg Segesvárra. A városban megtudták, hogy Kemény Nagyszőlősön van, de készül Magyarországra visszavonulni, és elhatározták, hogy üldözőbe veszik. Az összeütközésre 1662. január 23-án került sor, a csatában a fejedelem elesett. Szalay, 1856, 16, 43–135, 305, 500–543; Rónay, 1929, 1–8.

[85] Marosvásárhely (németül: Neumarkt am Mieresch, ma: Târgu Mureş, RO). Az ún. libanicsmezei országgyűlésre 1661. szeptember 14-én került sor. Szilágyi, 1887, 63–64.

[86] Ezt követi áthúzva: *pro*.

[87] I. Apafi Mihály (1632–1690) Apafi György fejedelmi tanácsos, küküllői ispán és Petki Borbála fia. Feltehetőleg Ebesfalván született, itt, valamint Kolozsváron és Gyulafehérváron járt iskolába, majd 1647–1648-ban Lőcsén és Bártfán. 1650-ben került II. Rákóczi György fejedelem udvarába. Részt vett a fejedelem lengyelországi hadjáratában, 1657 és 1660 között a tatárok foglya volt a Krím félszigeten. 1661. szeptember 14-én Apafit Kösze Ali nyomatékos kérésére fejedelemmé választották. Kösze Ali átadta Apafinak szeptember 16-án a fejedelmi jelvényeket, és jelentést tett a portának. Kővári, 1854, 11–12; Szilágyi, 1887, 63–64; Tóth, 1900, 83–85.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 289 2022. 01. 27. 13:14:32

Montecuculi[88] Romanae Caesareae Majestatis generalis 35.000 militibus[89] Claudiopolim[90] usque pervenit volens Allipassam aggredi, sed nullo praelio commisso cum christianum principem electum sciret, recessit in partes Hungariae. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század második feléből) – 396 [!].
/[**17. század**] **március 18.**/ Hac d[ie] [...] [...] ad iram cordibus [...] [...] [...] [...] vaivoda.[91] *Gott verley mir gedultt.*[92] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 112.
/[**17. század**] **május 13.**/ Observa. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 171.
/[**17. század**] **június 29.**/ *Clara dies Pauli bona tempora denotat anni. / Si fuerint venti designant praelia genti. / Si fuerint nubile /*[93] *pereunt animalia quaeque*.[94] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 220.
/[**17. század**] **július 2.**/ Quod minimum est, denega semper![95] (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 224.
/[**17. század**] **november 19.**/ Nota Bene. Fistos d325 3t2. (Ismeretlen kéz bejegyzése a 17. század elejéről) – 370.
/**1752. március 24.**/ Beehht Fertigungs! Verse von dem König in Preussen[96] über sein umgebrachte Soldaten! *Ruhet wohl Ir meine Söhne. / Eure Seelen sind bei Gott. / Bey der Engel Lobgethöne. / Lacht Ihr eurer Feinde Spott. / Bin ich Schuld an eurem Todt. / Straff mich der gerechte Gott. / Ist ein anderer Schuldt daran. / Lebt ein Gott der Straffen kann*.[97] Anno 1752. (Daniel Setz bejegyzése) – 118.
/[**1752.**] **március 26.**/ Herre! Herre. (Daniel Setz bejegyzése) – 120.
/**1752. november 25.**/ *Was mein Gott will, daß geschehe allzeit. / Sein Will, der ist der beste. / Zu hellfen denen ist bereit, / die an Im glauben feste*.[98] Anno Domini 1752, Mensis 4. Martii. Daniel Setz[99] Cibiniensis Transilvanus. manu propria. (Daniel Setz bejegyzése) – 376.

---

[88] Raimundo Montecuccoli (1609–1680) német-római császári hadvezér, az Udvari Haditanács elnöke, hadtudós, 1625-ben kezdi katonai pályafutását. A harmincéves háború több csatájában vett részt, majd svéd fogságba került. Az első északi háborúban (1655–1660) tábornagyi kinevezést szerzett. Karrierje csúcsát a szentgotthárdi győzelem jelentette (1664. augusztus 1.). I. Lipót császár altábornaggyá léptette elő. 1673 és 1675 között a franciák ellen harcolt, utána hadtudományi művek szerkesztésének szentelte idejét. Neuhaus, 1997, 43–47.
[89] Ez Montecuccoli és Kemény egyesült hada lehetett.
[90] Kolozsvár (németül: Klausenburg, ma: Cluj-Napoca, RO).
[91] Teljes egészében áthúzva.
[92] A lapszélen.
[93] nebulae, Colerus, 1618, 3.
[94] Péter és Pál napi parasztbölcsesség. Uo.
[95] Mondat a lapszélen.
[96] II. Frigyes porosz király (1712–1786) 1740 júniusától haláláig uralkodott. Kugler, 1856, 3, 120, 508.
[97] Ezt a verssort II. Frigyesnek tulajdonították, amelyet a történet szerint a mollwitzi csata után (1741. április 10.) költött. Nem egészen tisztázott, hogy a csata színhelyén emeltek-e emlékoszlopot, amelyre a verset bevésték. Grünhagen, 1881, 191.
[98] Egy 16. századi német zsoltár kezdete. Stöckel, 1556, [1v].
[99] Ez a név nem szerepel a 18. századi szász lelkészek, illetve diákok nevét tartalmazó kiadványokban.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 290 2022. 01. 27. 13:14:32

Rövidítések és irodalomjegyzék

ANR–SB — Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Sibiu (Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága)

Par. Ev. Med. — Fond Parohia Evanghelică C. A. Mediaş (A Medgyesi Á. H. Evangélikus Egyházközség Levéltára)

Registru 1654–1764 — Registru de documente privind privilegiile decanatelor Saschiz şi Rupea, 1654–1764, (A Szászkézdi és Kőhalomi dékánátusok privilégiumainak gyűjteménye) Seria 1 – Registre, Nr. 4. Jelzet: SB-F-00100-1-4.

ZAEKR — Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien, Hermannstadt (A Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben)

Cal — Calendarium historicum conscriptum a Paulo Ebero Kitthingensi. Et recens ante obitum ab eodem recognitum, et denuo plurimarum rerum memorabilium accessione auctum et locupletatum. Witenbergae. Exudebat haeredes Ioannis Cratonis, anno M. D. LXXIX. Jelzet: ZAEKR-II-50.

GA-Holzm — Gemeindearchiv der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. Holzmengen (A Holmányi Evangélikus Egyházközség Levéltára)

KB 1675–1829 — Kirchenbuch 1675–1829. Jelzet: 400/237–340. (Egyházközségi jegyzőkönyv 1675–1829)

*

Ben-Tov 2009 — Asaph Ben-Tov: *Lutheran Humanists and Greek Antiquity: Melanchthonian Scholarship between Universal History and Pedagogy,* Leiden–Boston, 2009.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 291 2022. 01. 27. 13:14:32

Bethlen
1789 Wolfgangi de Bethlen: *Historia de rebus Transsilvanicis, V,* ed. Josephus, Benkő, Cibinii, 1789.

Bielz
1862 Eduard Albert Bielz: *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen,* Hermannstadt, 1862.

Briebrecher
1910 Rudolf Briebrecher: *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel,* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule zu Nagyszeben (Hermannstadt) für das Schuljahr 1909/1910,* (1910) 1–26.

Briebrecher
1911 Rudolf Briebrecher: *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel,* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule zu Nagyszeben (Hermannstadt) für das Schuljahr 1910/1911,* (1911) 27–48.

Colerus
1618 Johannis Colerus: *Calendarium perpetuum et libri oeconomici: Das ist ein stetswerender Calender darzu sehr nützliche und nötige Haußbücher,* Wittenberg, 1618.

Constantinescu
1981 Radu Constantinescu: *Lupta pentru unitate națională a țărilor române 1590–1630. Documente externe,* ed. Radu Constantinescu, București, 1981.

Dreves
1893 Guido Maria Dreves: *Aurelius Ambrosius, der Vater des Kirchengesanges. Eine hymnologische Studie, Ergänzungsheft zu den Stimmen aus Maria-Laach* 58, Freiburg in Breisgau, 1893.

Grünhagen
1881 Colmar Grünhagen: *Geschichte des Ersten schlesischen Krieges nach archivalischen Quellen dargestellt,* I. Band, Gotha, 1881.

Hasse
2014 Hans-Peter Hasse: *Paul Ebers Calendarium Historicum (1550),* In: *Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation,* ed. Daniel Gehrt – Volker Leppin, Leipzig, 2014, 288–319.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 292 2022. 01. 27. 13:14:32

Horn
2002 Horn Ildikó: *Báthory András,* Budapest, 2002.

Horn
2008 Horn Ildikó: *Báthory András és Boldizsár barczewoi síremléke,* In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére,* szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz, Budapest, 2008. 37–48.

Jekeli
1933 Hermann Jekeli: *Unsere Bischöfe 1553–1867,* Hermannstadt, 1933.

Káldi
2013 Káldi Neovulgáta bibliafordítás, 2013, URL: https://szentiras.hu/KNB (Utolsó letöltés: 2021. július 21.).

Kawerau
1898 Georg Kawerau: *Eber, Paul,* In: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche,* V, ed. J. J. Herzog – Albert Hauck, Lepzig, 1898, 118–121.

Kemény
1839 Kemény József: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens,* I. Band, Klausenburg, 1839.

Kővári
1854 Kővári László: *Erdély nevezetesebb családai,* Kolozsvár, 1854.

Kugler
1856 Franz Kugler: *Geschichte Friedrich des Großen,* Leipzig, 1856.

Melanchthon
1589 Philipp Melanchthon: *Examinis theologici D. Philippi* Melanchthonis*: una cum explicationibus exceptis in schola Bremensi ex praelectionibus Christophori* Pezelii *theologiae doctoris.* Pars secunda. Editio altera priorie mendatior, Neostadii, 1589.

Middlemore
1889 James Middlemore: *Proverbs, sayings and comparsions in various languages,* London, 1889.

Neuhaus
1997 Helmut Neuhaus: *Montecucolli, Raimund Fürst von,* In: *Neue Deutsche Biographie,* 18, Berlin, 1997, 44–47.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 293 2022. 01. 27. 13:14:32

Orellius
1852 Iohannes Gasparus Orellius: *Quintus Horatius Flaccus,* II, Turici, 1852.

Rónay
1929 Rónay Elemér: *Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye,* Cluj-Kolozsvár, 1929. (Erdélyi Tudományos Füzetek 16.)

Roth
1954 Erich Roth: *Die Geschichte des Gottesdienstes der Siebenbürger Sachsen*, Göttingen, 1954.

Salzer
1881 Johann Michael Salzer: *Der königliche freie Markt Birthälm in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen,* Wien, 1881.

Schuller
1848 Johann Karl Schuller: *Handschriftliche Vormerkungen aus Kalendern des sechszehnten und siebzehnten Jahrhunderts,* In: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* 3. (1848) 348–386.

Schuller
1930 Richard Schuller: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung,* Schäßburg, 1930.

Seivert
1792 Johann Seivert: *Kurze Geschichte der Provinzial Bürgermeister von Hermannstadt in Siebenbürgen,* Hermannstadt, 1792.

Seybold
1677 Johann Georg Seybold: *Viridarium selectissimis paroemiarum & sententiarum Latino-Germanicarum,* Nürnberg, 1677.

Ştefănescu
2001 Ştefan Ştefănescu: *„Războiul cel lung" (1593–1606) şi resurecţia românească,* In: *Istoria Românilor*, IV, ed. Uő – Camil Mureşanu, Bucureşti, 2001, 593–648.

Stoyan
2014 Ronald Stoyan: *Atlas of Great Comets,* Cambridge, 2014.

Stöckel
1556 Matthes Stöckel: *Fünff Schöne Geistliche Lieder,* Dreßden, 1556.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 294 2022. 01. 27. 13:14:32

Sudár
2011 Sudár Balázs: *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665),* In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 124. (2011) 3. sz. 888–909.

Szalay
1856 Szalay László: *Kemény János erdélyi fejedelem önéletirása,* Kiadta Szalay László, Pest, 1856. (Magyar Történelmi Emlékek, 1.)

Szilágyi
1877 Szilágyi Sándor: *Szamosközy István történeti maradványai (1566–1603),* kiadta Szilágyi Sándor, Budapest, 1877. (Magyar Történelmi Emlékek – Írók, 29.)

Szilágyi
1887 Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XII (1658–1661),* szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1887. (Magyar Történelmi Emlékek – Harmadik Osztály. *Országgyűlési Emlékek*)

Teutsch
1925 Georg Daniel Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk,* I, Hermannstadt, 1925.

Tóth
1900 Tóth Ernő: *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről – Első közlemény,* In: *Erdélyi Múzeum* 17. (1900) 2. sz. 82–93.

Trausch
1847 Joseph Trausch: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsilvanici,* I, ed. Josephus Trausch, Coronae, 1847.

Trausch
1868 Joseph Trausch: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen,* Kronstadt, 1868.

Veress
1909 Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607),* I. (1597–1602), Budapest, 1909. (Magyar Történelmi Emlékek – Okmánytárak, 34.)

Veress
1913 Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607),* II. (1602–1607), Budapest, 1913. (Magyar Történelmi Emlékek – Okmánytárak, 36.)

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 295 2022. 01. 27. 13:14:32

Wagner
1998 Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen,* I, Köln, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1.)

Williams
1884 Publii Ovidii Nasonis *Ars Amatoria et Amores*, ed. J. Herbert Williams, London, 1884.

Lymbus_2021_1_kötet_KÖNYV.indb 296 2022. 01. 27. 13:14:32